

PROBLEM »NAČERTANIJA« ILIJE GARAŠANINA U NAŠOJ HISTORIOGRAFIJI

Nikša Stančić

Tajni plan vanjske i nacionalne politike Kneževine Srbije iz 1844. god. ostao je nepoznat naučnoj i široj javnosti više od šezdeset godina nakon svog postanka. God. 1906. objelodanio ga je *M. Vukićević* pod naslovom: Program spoljne politike Ilije Garašanina na koncu 1844. god., u Delu XXXVIII, 321—336. Za taj dokument, svakako jedan od najvažnijih u srpskoj povijesti XIX st., uobičajio se u historiografiji naziv »Načertanija« i najčešće se vezuje uz ime tadašnjega srbijanskog ministra vanjskih poslova Ilije Garašanina. Vukićević nije naveo gdje je i kako došao do tog dokumenta, a to se ne zna pouzdano ni danas. Prema kombinacijama D. Stranjakovića i R. Perovića postojalo je šest primjeraka ovog dokumenta. Od tri primjerka pisana rukom I. Garašanina jedan je morao biti u njegovom ličnom arhivu, jedan je predao knezu Aleksandru Karađorđeviću, a jedan knezu Mihajlu Obrenoviću u vrijeme njegove druge vladavine. Četvrti primjerak je bio u povjerljivom arhivu ministarstva unutrašnjih poslova. Vukićević je vjerojatno imao u rukama onaj primjerak koji je dobio knez Aleksandar Karađorđević, otac kralja Petra s kojim je Vukićević bio u prijateljskim odnosima. Kasnije je u Državnom arhivu u Beču pronađen prijevod »Načertanija« na njemački iz 1883. i u Državnom arhivu u Budimpešti prijepis iz 1886.¹ Poslije 1906. god. »Načertanije« je u više navrata u cijelosti objelodanjivano, ali uvijek prema Vukićevićevom izdanju, jer se izgubio trag svim primjercima osim onih koji se nalaze u Beču i Budimpešti.² Jedino je J. Thim objelodanio taj dokument (uz mađarski prijevod) prema prijepisu koji se nalazi u Državnom arhivu u Budimpešti.³

Od 1906. god. pa sve do stvaranja zajedničke države jugoslavenskih naroda »Načertanije« je ostalo po strani od interesa historičara, vjerojatno zato jer je u njemu izloženi program još uvijek bio živ i aktuelan i nalazio se više u sferi politike. Na nj se nije osvrnuo ni S. Jovanović u svojoj knjizi Ustavobranitelji i njihova vlada (1838—1858), Beograd 1912 (nije to učinio ni u kasnijim izdanjima ove knjige).

¹ D. Stranjaković, »Načertanije« Ilije Garašanina, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu IV, 1931, 3, bilj. 6; R. Perović, Oko »Načertanija« iz 1844 godine, Istorijski glasnik, 1963, 1, bilj. 40.

² D. Stranjaković, »Načertanije« ...n. dj., 406—418; isti, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, Spomenik SAN, XCI, 1939, 75—102; S. Lovčević, Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću II, Beograd 1931, 352—367; P. Šimunić, »Načertanije«. Tajni spis srbske nacionalne i vanjske politike, Zagreb 1944, 99—116.

³ J. Thim, A Magyarországi 1848—49-iki szerb völkés története II, Budimpešta 1930, 1—25.

Poslije ujedinjenja je »Načertanije« postalo predmet dosta velikog zanimanja. Objektivno ono i jest dokument koji ne može mimoći nijedna povijest Srbije i nijedna rasprava o nacionalnom pitanju kod Južnih Slavena u XIX stoljeću. Međutim, više od jednog desetljeća po završetku rata nitko u našoj historiografiji nije ozbiljno analizirao ovaj spis. O njemu je pisano pretežno publicistički, korišten je parcijalno, isticana su ona mjesta koja govore o državotvornoj ulozi Srbije na slavenskom jugu, ulozi dinastije i sl. Autori su k tome, svjesno ili nesvjesno, krivo interpretirali osnovnu koncepciju »Načertanija« — što je dugo ostalo karakteristično za priloge napisane o tom dokumentu, pa i one koji su imali naučni karakter. Zbog toga je na mjestu konstatacija M. Valentića da se na pisanju naše historiografije o tom dokumentu »vrlo dobro [...] vidi u kojoj mjeri mogu različiti politički obziri utjecati na objektivnost te nauke«.⁴

Đ. Jelenić je u svojoj knjizi: »Nova Srbija i Jugoslavija. Istorija nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca od Kočine krajine do vidovdansnog ustava (1788—1921)«, Beograd 1923, donio veoma neprecizne izvode iz »Načertanija«. Htijući dokazati kako taj dokument nosi u sebi jugoslavensku koncepciju, autor nije prezao ni od falzificiranja, te »Slavene turske« iz »Načertanija« pretvara u »naš jugoslovenski narod« (117), a »narode katoličke« u »jugoslovenske narode katoličke vere« (118).⁵

V. Popović je u knjizi: Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III, Beograd 1925, također ustvrdio da je osnovna misao »Načertanija« ujedinjenje svih Južnih Slavena, kako onih u Austriji, tako onih u Turskoj (46—49).

F. Šišić je u više navrata krenuo istim stazama, prepričavajući pojedine dijelove »Načertanija«, donoseći izvode iz njega i smatrajući ga planom ujedinjenja svih Južnih Slavena. To je učinio u raspravi »Knez Miloš u Zagrebu 1848«, Jugoslavenska knjiga VIII, 1924, 5, 188—194 (treći nastavak), te u člancima: Srbija XIX. veka spram ideje našega narodnoga ujedinjenja, Volja I, 1926, 3 (187—191) i »Načertanije« Ilije Garašanina u g. 1844, Novosti, 1929, 357, božićni broj.

Sve do 1931. god. smatralo se u našoj historiografiji da je Ilija Garašanin sam izradio »Načertanije« i da su ideje »Načertanija« isključivo njegove, tj. da su samostalno izrasle na tlu Srbije uklapajući se u izvjesni, idealistički shvaćen tok razvoja misli o državnom i nacionalnom ujedinjenju Južnih Slavena. Te godine je D. Stranjaković u raspravi: »Načertanije« Ilije Garašanina, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu IV, 1931, 3, 392—418, na temelju dvije godine ranije objelodanjenih djela poljskog historičara M. Handelsmana⁶

⁴ M. Valentić, Koncepcija Garašaninova »Načertanija« (1844), Historijski pregled VII, 1961, 2, 128.

⁵ Na posljednje upozorava P. Šimunić, n. dj., 69; usp. i tekst »Načertanija« kod: Stranjaković, Kako je postalo..., n. dj., 78, 89.

⁶ M. Handelsman, La question d'orient et la politique yougoslave du prince Czartoryski après 1840, Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, Pariz 1929, 9; isti, La politique yougoslave du prince Czartoryski entre 1840—48. I. Organisation, Bulletin international de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, Krakov 1929, 107—112.

Prvo djelo nije mi dostupno. U drugom se Handelsman ograničio na iznošenje osnovnih podataka o organizaciji vanjskopolitičkog rada poljske emigracije u Tur-

i nekih dokumenata, iznesenih u njima, prvi zašao u pozadinu postanka i objasnio porijeklo samog teksta »Načertanija«. Premda R. Perović smatra ovu raspravu »izvodom iz napisa M. Handelsmana«,⁷ ipak je Stranjaković uložio napor da na temelju novih podataka (iznesenih u Handelsmanovim djelima u drugom kontekstu) dođe do saznanja o udjelu različitih čimbenika u postanku »Načertanija«. Novi su podaci pokazali postojanje veoma živih veza između ustavo-branitelja i poljske emigracije koja se nakon poraza ustanka u Poljskoj 1831. god. okupila u Parizu pod vodstvom kneza Adama Czartoryskog. Ona je obuhvatila svojom razgranatom mrežom diplomatske djelatnosti i Kneževinu Srbiju kao jedan od faktora koji bi mogao pridonijeti obnovi poljske države. Svojim utjecajem na srbijanske državnike poljska emigracija je htjela usmjeriti razvoj prema njenom pretvaranju u središte države koja bi okupila sve Južne Slavene u Turskoj. Stvaranjem velike južnoslavenske države od turskih posjeda na Balkanu uz oslonac na zapadne sile, Francusku i Englesku, bilo bi spriječeno širenje na Balkanu, a time i jačanje glavnih protivnika poljske slobode — Rusije i Austrije. U prvom od navedenih Handelsmanovih djela Stranjaković je našao dva dokumenta u kojima dolaze do izražaja ove tendencije. To su memorandum »Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie« koji je na početku 1843. god. sastavio sam A. Czartoryski i zatim ga uputio Garašaninu preko svog agenta u Beogradu Lenoira-Zwierkowskog, te iz travnja iste godine »Rapport à monsieur le prince Adam Czartoryski sur la mission d'un agent diplomatique en Serbie« Čeha Franje Zacha koji je kasnije kao poljski diplomatski agent zamijenio Lenoira-Zwierkowskog. Sadržajna srodnost ovih dokumenata i »Načertanija« potaknula je Stranjakovića da se njima detaljnije pozabavi. Analizirajući »Conseils...« A. Czartoryskog i »Načertanije«, Stranjaković je zaključio da je ovaj memorandum potaknuo Garašanina da sastavi »Načertanije« (Czartoryski je doista preporučivao sastavljanje dugoročnog vanjskopolitičkog plana Kneževine Srbije) i da je »štaviše sve važnije ideje koje su bile iznete u programu kneza Čartoriskog Garašanin [...] uneo u »Načertanije« (397). Uspoređujući pak Zachov »Rapport...« i »Načertanije« i pronalazeći mnoge podudarnosti u njima, Stranjaković je zaključio da je »izvan svake sumnje njegovo (Zachovo; N. S.) znanje o sastavljanju »Načertanija« a može biti i sarađivanje na njemu« (402). Prema tadašnjim rezultatima heuristike zaključci D. Stranjakovića su bili sasvim na mjestu, jer su vanjskopolitička orijentacija i težnja za proširenjem Srbije jednake u dokumentima poljskog porijekla i u »Načertaniju«. Premda priznaje velik utjecaj poljske emigracije, Stranjaković zaključuje: »Utjecaj pretstavnika poljske emigracije u Beogradu i programa kneza Čartoriskog na Garašanina u pogledu sastavljanja »Načertanija« treba razumeti tako, da je Garašanin bio samo na ovaj način postaknut da napiše svoje »Načertanije« unoseći u njega pojedine ideje kneza Čartoriskog, do kojih je on uostalom mogao i sam doći« (bilj. 28). Stranjaković je, kao i ostali autori prije njega, ocijenio koncepciju »Načertanija« kao jugoslavensku, ali je uočio da je Garašanin »kao realan i praktičan političar« (405) ograničio u »Načertaniju« (za razliku od poljskih dokumenata) rad Srbije na zemlje pod tur-

skom carstvu i napose u Srbiji, o glavnoj misiji poljske emigracije u Carigradu i boravku tajnog agenta F. Zacha u Srbiji.

⁷ R. Perović, Oko »Načertanija«..., bilj. 6.

skom vlašću. Pa ipak je po njegovom mišljenju, makar potpuno neobrazloženo, krajnji cilj »Načertanija« ujedinenje svih Južnih Slavena.

D. Stranjaković se u djelima koja obuhvaćaju širu problematiku još dvaput vraćao »Načertaniju«. U svojoj knjizi: *Vlada ustavobranitelja 1842—1853*, Beograd 1932, posvetio mu je jedno poglavlje (268—274). Ograničivši se na iznošenje rezultata iz prethodne radnje, Stranjaković je napisao panegirik Garašaninu, »Načertaniju«, jugoslavenstvu kao nacionalnoj ideji i Srbiji kao Pijemontu Južnih Slavena. U knjizi: *Srbija od 1833 do 1858 godine*, Beograd [1937], u kojoj je G. Jakšić obradio razdoblje od 1813—1833, Stranjaković je opet iznio svoje, već poznate, stavove (103—107).

J. D. Mitrović je, u svom osvrtu na posljednju knjigu D. Stranjakovića, prvi ispravno i naučno objektivno ocijenio koncepciju »Načertanija«.⁸ Mitrović je konstatirao lako uočljivu činjenicu da Garašanin ne govori o stvaranju južnoslavenske države, već o stvaranju srpske države, da ne misli na ujedinjenje s Hrvatskom, da Slovence i Bugare također ostavlja po strani (Garašanin nigdje ne spominje Slovence; na mjestu koje spominje Mitrović govori se o Slovacima), da misli na ujedinjenje samo onih krajeva u kojima žive Srbi i to Bosne i Hercegovine, Crne Gore, sjeverne Albanije i dijelova Bugarske, te da Bosnu po nacionalnom sastavu smatra isključivo srpskom zemljom. Zbog svega toga Mitrović zaključuje da je »Iliji Garašaninu lebdela pred očima Velika Srbija« (298), te da je njegova koncepcija velikosrpska. Jugoslavenska ideja, ocjenjuje Mitrović, izbija je kod Garašanina »samo ovde-onda kao još nedefinisan pojam, više kao fraza, nego kao sastavni deo programa« (298). Mitrović je naćeo još jedan problem. On je uočio da je u »Načertaniju« velika važnost dana srpskom historijskom, državnom pravu, da je najprije »sveto pravo istoričesko«, tradicija Dušanova carstva, a tek zatim prirodno pravo temelj na kojem je trebalo da dođe do ujedinjenja južnoslavenskih zemalja pod turskom vlašću oko Srbije. Zbog toga autor smatra da način na koji je Garašanin želio proširiti srpsku državu nije mogao ići putem ujedinjenja, već putem pripojenja ostalih krajeva Srbiji. Mitrović je na kraju predbacio Stranjakoviću (a to bi se moglo prenijeti i na sve autore koje sam dosad spomenuo) da je »celu ovu stvar ili pogrešno shvatio ili joj je namerno dao drugi izgled« (300).

Nakon prve Stranjakovićeve rasprave iz god. 1931. pojavilo se nekoliko priloga čiji su autori upotrijebili njegove rezultate, a isto tako preuzeli njegovu (ili zadržali svoju raniju) ocjenu koncepcije »Načertanija«. To su: *Sl. Jovanović*, *Spoljašnja politika Ilije Garašanina*, *Srpski književni glasnik*, NS XXXIV, 1931, 6, 422—431; *F. Nikić*, (pod šifrom P.), *Jugoslovenska misao Ilije Garašanina*, *jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790—1918*, Beograd *Jugosloven* I, 1931, 2, 101—104;⁹ *F. Šišić*, *Jugoslovenska misao*. *Istorija ideje* 1937, 83—102.

⁸ J. D. Mitrović, Dr. Dragoslav Stranjaković: *Srbija od 1833 do 1858 god.*, Beograd 1937, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* XIX, 1938—39, 4, 297—300; ova ocjena ostala je dugo nezapažena ili prešućivana i na nju je upozorio tek J. Šidak, *Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji I*, *Historijski pregled* IX, 1963, 2, bilj. 27.

⁹ Podatak o autoru kod: Stranjaković, *Vlada ustavobranitelja*..., bilj. 21.

Godine 1939. D. Stranjaković je u svojoj radnji: Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, Spomenik SAN XCI, 1939, 63—115, nakon što je u ostavštini I. Garašanina pronašao jedan dotad nepoznati dokument, napokon u osnovnim linijama objasnio genezu »Načertanija«. Taj novootkriveni dokument, za koji je Stranjaković utvrdio da ga je napisao Franjo Zach 1844. god., u vrijeme dok je kao poljski diplomatski agent boravio u Srbiji, bio je plan rada Srbije među južnoslavenskim narodima u cilju njihovog pripremanja i predobivanja za ujedinjenje sa Srbijom i stvaranje velike južnoslavenske države od austrijskih i turskih pokrajina. Do tog vremena se na temelju veza ustavobranitelja s poljskom emigracijom i nekih dokumenata (»Conseils...« Czartoryskog i »Rapport...« Zacha) moglo pouzdano tvrditi da je »Načertanije« nastalo pod utjecajem poljskih emigrantskih krugova. Međutim, ovaj Zachov »Plan« bio je predložak koji je izravno poslužio Garašaninu za izradu »Načertanija«. Stranjaković je taj spis objelodanio uspoređujući »Načertanijem« (75—102) i konstatirao činjenicu, koja je uočljiva već na prvi pogled, da je »Načertanije« gotovo istovjetno »Planu«, da je Garašanin, pišući svoje »Načertanije«, unio u nj Zachov »Plan« gotovo od riječi do riječi. Nakon što je prethodno, na temelju M. Handelsmana¹⁰ i izvještaja austrijskog predstavnika u Carigradu iz Državnog arhiva u Beču, opisao političke ciljeve poljske emigracije i njene dodire s ustavobraniteljima (od 1841. god.), Stranjaković je prešao na analizu Zachova »Plana« i zaključio da je on sastavljen u smislu politike poljske emigracije. »Sastavljajući svoj plan« — kaže on — »Zah se rukovodio uglavnom idejom stvaranja jugoslovenske države kao brane protiv nadiranja Rusije i Austrije na istok. Takva država, zamišljena u Zahovom planu, odgovarala je u stvari idejama i potrebama poljske emigracije. [...] Stvaranje jugoslovenske države, kako su je oni zamišljali i kako ju je formulisao Zah u svome planu, dovelo bi, prethodno, do raspada austrijske monarhije. To je ujedno značilo u neku ruku izazivanje velikog evropskog rata gde bi izgledi Poljaka za stvaranje svoje nezavisne države bili vrlo povoljni.« (70—71) Stranjaković je uočio da postoje razlike između »Plana« i »Načertanija« i s pravom zaključio da, »iako je Garašanin pojedine delove Zahovog plana uneo od reči do reči u svoje »Načertanije« [...] ipak Garašaninovo »Načertanije« nije prosti prepis onoga što se nalazi u Zahovom planu« (72). Garašanin se, naime, pišući »Načertanije« na temelju »Plana« nije ovoga striktno držao, već ga je mijenjao i neke dijelove ispuštao, kao napr. poglavlje o odnosima Srbije i Hrvatske. Garašanin je — smatra Stranjaković — uviđao da prilike u Evropi nisu povoljne, da Srbija nije dovoljno jaka da brzo ostvari Zachovu ideju o velikoj južnoslavenskoj državi i da je uspješan rad moguć jedino među Južnim Slavenima pod turskom vlašću, gdje je državna organizacija bila oslabljena. Svojim zahvatima u tekst »Plana« Garašanin je rad Kneževine Srbije ograničio na Južne Slavene u Turskom carstvu. Te je činjenice Stranjaković nakalemio na svoje ranije ocjene i ustvrdio (a da opet nije ni pokušao dokazati) da Garašanin u »Načertaniju« »ne odbacuje ideju o radu na stvaranju jugoslovenske države, on je zadržava, samo joj za ono vreme, kada je pravio »Načertanije«, ne pridaje prvenstvenu važnost« (71). Tim je, ako se uzme u obzir ocjena J. D. Mitrovića, Stranjaković ono što je Garašanin označio kao cilj koji politika Kneževine Srbije treba da ostvari, tj. veliku

¹⁰ M. Handelsman, La question d'orient...

srpsku državu, sasvim neopravdano pretvorio u etapu na putu prema stvaranju jugoslavenske države.

God. 1944, u drugačijoj političkoj situaciji, objelodanio je P. Šimunić povodom stote godišnjice postanka »Načertanija« knjigu pod naslovom »Načertanije. Tajni spis srbske nacionalne i vanjske politike«, Zagreb 1944. Opća tendencija knjige nosi velikohrvatsko obilježje, kao što kaže R. Perović,¹¹ ali se ne može prigovoriti korektnosti analitičke strane teksta. P. Šimunić je učinio ono što je propustio D. Stranjaković — usporedio je »Plan« i »Načertanije« i izvukao odgovarajuće zaključke. On je konkretno naveo mjesta u kojima se ta dva spisa razlikuju i dokazao da je Garašanin ne samo ispuštio poglavlje o Hrvatskoj, već i na svim mjestima gdje je Zach pisao »Južni Slaveni«, »slavenska politika« i sl. u »Načertaniju« stavljao »Srbi«, »srpska politika«. Dok je Mitrović pred sobom imao samo »Načertanije« i tako znao samo ono što je Garašanin htio, otkriće Zachovog »Plana« omogućilo je da se vidi i što Garašanin nije htio. Ispuštanje poglavlja o Hrvatskoj Stranjaković je proglasio taktičkim odstupanjem i privremenom orijentacijom na stvaranje južnoslavenske države od turskih posjeda. Međutim, mijenjanje predznaka »južnoslavenski« u »srpski« govori o nečem drugom. Garašanin je, istina, prilagodio teritorijalne pretenzije snazi Srbije, ali je uz to Zachovu južnoslavensku koncepciju pretvorio u misao o stvaranju velike srpske države. Šimunić je usporedio mjesta u oba dokumenta koja govore o Bosni i Hercegovini i ustanovio da po Zachovu shvaćanju u njima žive Srbi i Hrvati, a da ih Garašanin smatra isključivo srpskim zemljama. (On je, prešavši u drugu krajnost, Garašaninovu stavu suprotstavio stav da su Bosna i Hercegovina isključivo hrvatske zemlje, a upravo se u svojatanju Bosne i Hercegovine najbolje vidi velikosrpsko ili velikohrvatsko stajalište nosilaca takvih ideja.) Nakon svega je opravdano zaključio da je Garašaninova koncepcija velikosrpska. On je upozorio da je shvaćanje zastupano u »Načertaniju« imalo svoje prethodnike od kraja XVIII st. do 40-ih godina XIX st., od Dositeja Obradovića do Jovana Subotića koji su u srpsku naciju uklapali veće ili manje dijelove hrvatskog nacionalnog tijela, ali je to iznio bez dovoljno razumijevanja historijskog razvoja nacionalne ideje u Srba. Po njemu je nacionalna ideja »Načertanija« srpskog porijekla, Garašaninova, a vanjskopolitička orijentacija, oslon na zapadne sile protiv Rusije i Austrije, plod utjecaja poljske emigracije. To je u osnovi tačno, ali će tek ukomponiranjem »Načertanija« u društveni razvoj Srbije biti moguće kompleksno sagledati odnos vanjskih i unutrašnjih faktora.

Historičari su počeli obraćati pažnju na društvene preduvjete postanka »Načertanija« tek u razdoblju poslije 1945. god. Prva je to učinila Lj. Aleksić u svom prilogu: Šta je dovelo do stvaranja »Načertanija«, Historijski pregled I, 1954, 2, 68—71. Ona nalazi da je »Načertanije« nastalo na određenom stupnju razvoja srbijanskog društva i njegove građanske klase, kad se ova »definitivno utvrdila kao nosilac i političke i ekonomske vlasti« (68), te je, nakon učvršćenja ustavobraniteljskog režima, »mada još uvek nedovoljno jaka, ipak bila u stanju da dalji razvitak države usmerava u onom pravcu koji je najbolje odgovarao njenim potrebama i interesima« (69). Taj pravac je bio oslobođenje Srbije od ekonomske zavisnosti o Austriji (preko nje je išlo 90% izvoza Srbije) i političke

¹¹ R. Perović, Beograd za vreme Vučićeve bune, Godišnjak Muzeja grada Beograda II, 1955, bilj. 20.

o Rusiji, što se moglo postići teritorijalnim proširenjem Srbije na račun turskog teritorija i izbijanjem na Jadransko more. Takva orijentacija ustavobranitelja, predstavnika toga građanstva, dovela bi do sukoba s Austrijom i Rusijom, te je Srbija morala potražiti oslonac kod zapadnih sila. To su, prema mišljenju Lj. Aleksić, bili unutrašnji i vanjski faktori koji su upravo tada nametnuli stvaranje programa kakav je sadržan u »Načertaniju«. Poljska emigracija je shvatila da Srbija mora krenuti tim pravcem te se umiješala, jer je takav razvoj na Balkanu i njoj odgovarao, ali autorica previđa aktivnu ulogu A. Czartoryskog i njegova kruga u tadašnjoj evropskoj politici i njihovu ulogu svodi gotovo potpuno na transmisiju francuske vlade.¹² Ona smatra da preko uloge poljske emigracije i Francuske »ne treba olako prelaziti« (71), ali je, s obzirom na društveni razvitak Srbije, uvjerena da bi se misli koje se nalaze u »Conseils...« Czartoryskog i »Planu« Zacha pojavile kod Garašanina i da nije došao u dodir s poljskom emigracijom. Dapače smatra da su se one vjerojatno i javile kod Garašanina kao čovjeka koji je bio proizvod svoje sredine, sposoban da »oseti i formuliše ono što njegova klasa, uzeta u celini, možda još nije bila u stanju da potpuno shvati« (71). Zasluge Garašanina Lj. Aleksić vidi upravo u tome što je shvatio da je došlo vrijeme kada treba stvoriti program koji bi »dotada stihiski razvitak Srbije u jednom pravcu« dalje svjesno usmjeravao prema postavljenom cilju i što je »dao osnove za njegovo praktično izvođenje« (71). Premda kao razliku između »Plana« i »Načertanija« ističe da se u prvom govori o propagandi među Južnim Slavenima, a u drugom o srpskoj državi, na kraju ipak tvrdi (nastavljajući na osnovnu tendenciju predratne historiografije) da Garašaninu »pripada mesto prvog od duhovnih tvoraca Jugoslavije« (71).

Još prije rata pronašao je poljski historičar H. Batowski u arhivu Czartoryskih nove dokumente koji rasvjetljavaju postanak »Načertanija« i dijelom ih objelodanio u svojoj knjizi: Podstawy sojuszu balkańskiego 1912 r., Krakov 1939. Iste dokumente upotrijebio je i M. Handelsman u knjizi: Adam Czartoryski II, Varšava 1949, napisanoj također prije rata (nijedno od ovih djela nije mi dostupno). Izvještajima koje je F. Zach slao 1843. i 1844. god. A. Czartoryskom iz Beograda prvi se kod nas preko djela H. Batowskog koristio V. Vučković u raspravi: Učešće Hrvata u pripremi Garašininovog »Načertanija«, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo I, 1956, 3, 44—58. Dok su svi autori nakon otkrića »Conseils...« Czartoryskog i »Rapport...« Zacha priznavali utjecaj poljske emigracije na postanak »Načertanija«, a nakon otkrića Zachovog »Plana« uglavnom propuštali da stvarno zađu u problematiku odnosa između »Plana« i »Načertanija«, V. Vučković se poduzeo posla da dokaže kako je Garašinin ne samo mogao napisati »Načertanije« i bez poljskog utjecaja (kako to uz izvjesnu rezervu tvrde D. Stranjaković i Lj. Aleksić), nego da je on jedini autor »Načertanija«, pa čak i »Plana« i da u njima nema nijedne misli koja ne bi bila srpskog porijekla. Po njegovom mišljenju (suprotno P. Šimuniću), kontinuitet ideje o ujedinjenju južnoslavenskih naroda postoji u srpskom narodu još od kraja XVII st., od Rajićeve »Istorije raznih slavenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov«. S tom idejom, jednako kao i s problemima s kojima se Srbija susretala u svojim odnosima s Turskom, s Austrijom i Rusijom, Czar-

¹² R. Perović, Beograd za vreme Vučićeve bune..., bilj. 20

torski se upoznao preko raznih izvora, te njegovi »Conseils...« za srbijansku vladu nisu bili ništa novo. Taj spis je ponovio »u lepim rečima njoj dobro poznate probleme« (47). Vučković je dotadašnje shvaćanje po kojem je Garašanin prepisao Zachov »Plan« pokušao potpuno preokrenuti. Po njemu je Garašanin iznio Zachu svoje ideje, zamolio ga da na njihovom temelju izradi plan za akcije Srbije među Južnim Slavenima, a zatim u taj plan iz praktičnih razloga unio izvjesne ispravke: izostavio je poglavlje o odnosima Srbije i Hrvatske (premda je, navodno, njegova prvobitna namjera bila da u »Načertanije« uđe i to poglavlje) kako se ne bi zamjerio Austriji, a riječi »Južni Slaveni« promijenio u »narodi« ili »Srbi«. Kao potvrdu za to svoje mišljenje V. Vučković navodi iz djela H. Batowskog dio Zachova izvještaja od 12. I 1844. u kojem ovaj govori upravo suprotno, tj. da je on u toku čestih razgovora izložio Garašaninu svoja shvaćanja o južnoslavenskim narodima i da ga je zatim Garašanin zamolio da sastavi plan rada Srbije među njima.¹³ Vučković ne objašnjava zašto je Garašanin mijenjao izraze »Južni Slaveni« u »Srbi«, ali smatra da je on ostao pristašom ujedinjenja Srbije i Hrvatske. To dokazuje rečenicom iz »Načertanija« koja govori kako bi širenjem knjiga u Bosni, a zatim u Dalmaciji i Hrvatskoj, došlo do »tešnjeg skopčanja« Dalmacije i Hrvatske sa Srbijom i Bosnom. No, tako slabašan surogat ne može zamijeniti ono što je predlagao Zach — suradnju s Hrvatskom u radu na ujedinjenju. Garašanin je — smatra Vučković — bio »prožet jugoslovenskim idealom« (54), a »Načertanije« je »dragocen dokumenat o razvoju jugoslovenske misli« (44). Pošto je htio dokazati da su prave Garašaninove misli sadržane u Zachovu »Planu«, a da ih je u »Načertaniju« iz raznih političkih obzira iznio nepotpuno, Vučković je mogao dati svojoj raspravi paradoksalan naslov: »Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog »Načertanija«, premda baš onog dijela »Plana«, poglavlja o odnosu Srbije prema Hrvatskoj koji je Zach izradio u suradnji s ilircima Gajeva kruga (preko Stjepana Cara), u »Načertaniju« nema.¹⁴ Podaci koje je Vučković iznio o suradnji ovog dijela iliraca sa Zachom i o njihovu stavu prema ujedinjenju Južnih Slavena (kao uostalom i čitav odjeljak o Hrvatskoj u već ranije objelodanjenom Zachovom »Planu«) veoma su interesantni, ali to ne ulazi u temu ovog priloga.

R. Perović se u raspravi: Beograd za vreme Vučićeve bune, Godišnjak Muzeja grada Beograda II, 1955, 181—204, u jednoj opširnoj bilješci (bilj. 20) osvrnuo na »Načertanije« i važniju literaturu o njemu. On je zamjerio svim domaćim historičarima (osim donekle Lj. Aleksić), napose D. Stranjakoviću i V. Vučkoviću, da su i nakon što je Batowski objelodanio Zachove izvještaje i nakon što je Stranjaković otkrio Zachov »Plan« ustrajali u tvrdnji o Garašaninu kao autoru »Načertanija« i da su zanemarili poljski utjecaj na formiranje srpske političke misli. Perović smatra da je »Načertanije« »skoro doslovan prepis »Plana«[...], sa Garašaninovima izostavljanjima (u većoj meri) i njegovim dopunama i preinačenjima (u manjoj meri i najčešće u nebitnim stvarima)«. Poput Lj. Aleksić, R. Perović postanak »Načertanija« uklapa u društveni razvitak Srbije i političke situacije u Evropi. Trgovačka buržoazija — tumači on — bila je nosilac društvenog razvitka u tadašnjoj Srbiji, a osnovni preduvjet

¹³ R. Perović, *Oko »Načertanija«*..., 84, 85.

¹⁴ R. Perović, *Beograd za vreme Vučićeve bune*..., bilj. 20.

njenog ekonomskog napretka bila je teritorijalna ekspanzija koja je, pošto se kretala prema »sopstvenom etničkom području pod turskom vlašću«, imala »nacionalno-oslobodilačku formu«. Tako su se »ekspanzionistički imperativ srpske buržoazije i politički ciljevi poljske emigracije poklopili [...] i našli zajednički izraz u Zachovom 'Planu'«. Ilija Garašanin, »eksponent i preteča tih novih tendencija u razvitku srpskog društva« — smatra Perović — prihvatio je »Plan« i u obliku »Načertanija« ga »saobrazio eventualnim mogućnostima srpske države i neposrednim ciljevima srpske buržoazije«. Za razliku od dotadašnjih autora, koji su inzistirali na jugoslavenskoj ili velikosrpskoj koncepciji »Načertanija«, R. Perović je ustvrdio da je Garašanin južnoslavensku koncepciju »Plana« pretvorio u »srpski nacionalni program«. Upravo time i ograničavanjem na pokrajine pod turskom vlašću — kaže on — Garašanin je dao »Načertaniju« pečat svoj i srpske buržoazije na datom stupnju razvitka i to »ne po onome, minimalnom, što je u njemu izmenio ili u njega uneo, već po onome što je iz njega izostavio«. Na osnovu svega Perović smatra da bi bilo nenaučno i dalje uzimati Garašanina kao autora »Načertanija« i povezivati taj dokument u nazivu s Garašanimovim imenom. M. Valentić je upozorio na kontradiktornost Perovićeva stava jer priznaje da je Garašanin dao »Načertaniju« koncepciju drugačiju od one koju sadrži njegov predložak, a ipak negira da je Garašanin njegov autor.¹⁵ Perović će kasnije modificirati svoje ocjene, ali će — premda uz drugačiju argumentaciju — ustrajati u tvrdnji da se Garašanin ne može smatrati autorom »Načertanija«.

V. Vučković je u raspravi: Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašanimovom »Načertaniju«, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo IV, 1957, 1, 35—44, polemizirajući s R. Perovićem, ali ne spominjući ga, želio novim dokazima potvrditi da za postanak »Načertanija« nije bio potreban utjecaj poljske emigracije. On pronalazi kod kneza Miloša Obrenovića ideju o stvaranju južnoslavenske države i pretpostavlja da je Garašanin, kao komandant njegove stajaće vojske od 1837. god., raznim kanalima mogao doznati za Miloševe planove. Zbog toga, kaže autor, »od Miloša do Ilije Garašanina razvoj srpske političke misli čvrsto je povezan« (42), a smatrajući utjecaj poljske emigracije na postanak »Načertanija« perifernim zaključuje: »Srpsko poreklo političke misli sadržane u »Načertaniju« ne može biti dovedeno u sumnju.« (43). R. Perović je, međutim, upozorio na nepouzdanost izvora kojim se Vučković služio dokazujući postojanje Miloševih planova o stvaranju južnoslavenske države.¹⁶

V. Čubrilović se u svojoj knjizi: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1958, u poglavlju: »Postanak i razvoj građanske političke misli u Srbiji« (151—195) bavi pretežno »Načertanijem«. On je, polazeći od dotadašnjih rezultata istraživanja i vlastitih analiza, dajući široku sintezu razvitka političke misli u Srbiji, nastojao odrediti mjesto koje u tom razvitku pripada »Načertaniju«. Također je koncepciju »Načertanija« u cjelini, pojedine njezine komponente i njihovu kasniju realizaciju povezao s društvenim razvitkom Srbije. U pogledu udjela pojedinih čimbenika u postanku i idejnoj fizionomiji »Načertanija«, Čubrilović priznaje utjecaj desnog krila poljske emigracije pod

¹⁵ Valentić, n. dj., 130, 131.

¹⁶ R. Perović, *Oko »Načertanija«*..., bilj. 71.

vodstvom A. Czartoryskog, ali ističe i ulogu Garašanina koji je — rukovodeći se težnjama i interesima Srbije svoga vremena — ispuštao iz Zachova »Plana« sve s čime se nije slagao i uvodio zaključke do kojih je sam došao. Autor odaje priznanje Czartoryskom i Zachu zato što su »u suštini pravilno postavili spolj-nopolitičke zadatke Srbije u XIX veku« i što su »osnovu spoljne politike Srbije jasno postavili pred njeno rukovodstvo« (171). Oni su — smatra Čubrilović — dobro uputili Srbiju »na koje međunarodne snage da se osloni, a kojih da se čuva u svojoj borbi za nezavisnost« (171). Zbog toga se u okviru šireg razdoblja, do 1918. god., pokazalo da je Garašanin bio u pravu kad je prihvatio stav F. Zacha da je Austrija glavni neprijatelj Srbije i da se Srbija mora osloniti na Francusku i Englesku, ali da je bila na mjestu i njegova rezerva u odnosu na negativni stav Zacha prema Rusiji, kada je priznao da su momentalno interesi Rusije na Balkanu protivni interesima Srbije i uz to izrazio mišljenje da bi Srbija svoje ciljeve najlakše ostvarila u suradnji s Rusijom, kad bi se ona prestala miješati u unutrašnje stvari Srbije i odustala od suradnje s Austrijom u cilju podjele balkanskih zemalja. U različitosti koncepcija ujedinjenja vidi Čubrilović osnovno razmimoilaženje između Zacha i Garašanina, jer »dok Zach [...] težište celokupnoga rada postavlja na široko zasnovanu jugoslovensku politiku Srbije, Garašanin se od početka povlači u uske granice politike Srbije i srpstva« (174). On Bugare ne obuhvaća planom užeg povezivanja sa Srbijom, poglavlje o Hrvatskoj izostavlja, te se ograničava na rad u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji. »To je — kaže Čubrilović — onaj 'konkretni' državni program Srbije koga će se njeni konzervativni građanski državnici držati sve do Svetskog rata 1914—1918.« (175)

V. Čubriloviću je jasan osnovni problem koji je komplicirao nacionalno pitanje na slavenskom jugu, ali koji je upućivao i na njegovo pravedno rješenje upravo unutar jugoslavenske državne zajednice. To je jednostavna činjenica o izmiješanosti južnoslavenskih naroda, napose Hrvata i Srba, zbog čega bi nužno srpska država kako je Garašanin zamišlja, tj. država koja bi obuhvatila sve Srbe u Turskom carstvu, nužno uključivala velik broj drugih naroda, najviše Hrvata, kojima bi bila nametnuta srbijanska hegemonija. Međutim, »misaona logika građanskih srpskih krugova« (190) kretala se na drugoj liniji. Historijska tradicija srpske države, usko srpsko stanovište pravoslavne crkve, srpskih intelektualaca i građanskih krugova, naročito u Vojvodini, ograničavalo je pogled srpskog građanstva i političkih krugova na srpski narod, a njihove misli na stvaranje srpske države.¹⁷ Oni su te krajeve u nacionalnom pogledu smatrali isključivo srpskim (pa su i velik dio Hrvata u Habsburškoj monarhiji smatrali Srbima) i tih su se shvaćanja držali i Vuk S. Karadžić i Ilija Garašanin i njihovi suvremenici. Drugačiji historijski razvoj nametnuo je Hrvatima u toku narodnog preporoda misao o potrebi kulturnog i političkog oslonca kod drugih slavenskih naroda, prije svega kod Srba. Čubrilović nasuprot tome kod srpskog građanstva nalazi drugačiju situaciju. »Kao što se Vuk Karadžić — kaže Čubrilović — nerado odricao onoga što je srpsko u širokim linijama jugoslovenske kulturne politike, tako su Ilija Garašanin i njemu slični teško usklađivali svoja srpska shvaćanja sa opštim težnjama i interesima buduće jugoslovenske državne zajednice.« (189, 190) Čubrilović zatim ističe državnopravnu komponentu

¹⁷ O tome usp. i M. Popović, Načertanije i srpski pisci oko Četrdesetosme, *Savremenik* VII, 1958, 6, 693—715.

»Načertanija«. Srpsko historijsko, državno pravo, tradicija Dušanovog carstva, za Garašanina je jedan od glavnih činilaca u obnavljanju srpske države na ruševinama Turskog carstva. Suprotstavivši državnom pravu prirodno pravo naroda na samoodređenje i povezavši to s Garašininovim stavom da se pri okupljanju ostalih pokrajina oko Srbije mora na njih proširiti državno uređenje kakvo vlada u Srbiji i vlast srbijanske dinastije, Čubrilović je zaključio da se tu ne radi o ujedinjenju, već o pripajanju novih pokrajina u korist srbijanske buržoazije, birokracije i dinastije, da je time Garašinin »dao osnove velikosrpskoj politici ujedinjenja« (176). Njih će se konzervativni srbijanski politički krugovi držati i poslije ujedinjenja, »po ovim idejama izgradiće se posle ujedinjenja 1918 stara Jugoslavija i na njima slomiti 1941« (159).

Čubrilović također primjećuje da je Garašinin svugdje Zachov izraz »južnoslavenski« zamijenio sa »srpski«, ali upozorava da Garašinin nigdje nije načelno ustao protiv Zachove tvrdnje da Srbija mora voditi u svom interesu široku južnoslavensku politiku. On, dapače, smatra da su Garašinin i njegovi suvremenici bili toga svjesni, ali da su kod njih prevagnuli tradicija i uža srpska orijentacija. Tim se može protumačiti izvjesni interes koji u »Načertaniju« postoji za Južne Slavene koji nisu bili uključeni u plan ujedinjenja, što je konstatirao J. D. Mitrović, a na temelju kojeg V. Vučković tvrdi da Garašinin nije odbacio jugoslavensku ideju. Sasvim je opravdano Čubrilovićevo mišljenje da se Garašininova koncepcija najbolje opaža »u čvornom pitanju između Srba i Hrvata o Bosni i Hercegovini« (175). Po njemu je F. Zach bio »prvi politički čovek kod nas koji je to pitanje pravilno postavio« (168), jer je želio da u tim etnički miješanim pokrajinama hrvatski i srpski utjecaj budu jednako prisutni i usklađeni, da u njima srpska vlada djeluje sporazumno sa Zagrebom i u suradnji s bosanskim franjevcima, tada vođama hrvatskog naroda u Bosni. Pitanje je jedino da li je Zach doista prvi kod nas pravilno postavio pitanje Bosne i Hercegovine, kako to tvrdi Čubrilović. Naime, najvažnije formulacije, upravo one o potrebi jednakog utjecaja i sporazumnog djelovanja Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, nalaze se u poglavlju »Plana« koje govori o odnosu Srbije prema Hrvatskoj. Kao što je već rečeno, Zach je to poglavlje izradio u suradnji sa S. Carem, izaslanikom Lj. Gaja, pa je nesumnjivo i tu misao primio od iliraca. Garašinin je, međutim, iz svog teksta isključio sve što govori o suradnji s Hrvatima u Bosni i Hercegovini i, premda o tome ništa izričito ne kaže, »ipak se da nazreti da on ove zemlje smatra za srpske zemlje, i u tom pravcu upućuje glavnu ekspanziju Srbije« (175).

Tako svestrana analiza omogućila je Čubriloviću da potpuno fundirano ustvrdi kako »Garašinin nije bio prepisivač Zahovih misli i ideja, nego samostalan mislilac i tumač shvatanja i pogleda mlade srpske buržoazije na državne probleme Srbije u XIX veku« (171), te ga se s pravom može smatrati »ocem građanske državne koncepcije u Srbiji« (177).

M. Valentić se u svom prilogu: Koncepcija Garašininova »Načertanija« (1844), Historijski pregled VII, 1961, 2, 128—137, osvrnuo na dotad objelodanjene rasprave o »Načertaniju«, zadržavši se najviše na njihovoj ocjeni nacionalne koncepcije i koncepcije ujedinjenja (u tome se moja mišljenja ne razlikuju od njegovih). Konstatiravši da u historiografiji postoje tri različite ocjene Garašininove koncepcije — kao jugoslavenske, velikosrpske i srpske — Valentić se želio opredijeliti između njih. Proveo je uporednu analizu Zachova »Pla-

na« i »Načertanija«, izvukao iz njih i jedan pored drugog postavio odlomke u kojima se razlikuju. Iz mnogobrojnih primjera spominjem najkarakterističnije. Dok Zach piše da politika Srbije mora biti »južno slavenska«, Garašanin na istom mjestu piše da Srbija mora da teži »sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju«. Dok Zach smatra da u Kneževini Srbiji, koja je pod zaštitom historijskog prava, leži klica »južno slavenskog carstva«, Garašanin govori o budućem »srbskom carstvu«. Zach jednako tretira Bugarsku, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, sjevernu Albaniju, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju predlažući da se u sve te zemlje pošalju emisari, a Garašanin posebni interes pokazuje samo za Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i sjevernu Albaniju. Na mjestu je Valentićeva konstatacija da Garašaninova velikosrpska koncepcija najbolje dolazi do izražaja u pitanju Bosne, napr. na onom mjestu gdje kaže da u Bosni ne bi smjela nastati nova dinastija jer bi ona spriječila ujedinjenje Bosne sa Srbijom, što bi kao posljedicu imalo »raskomadanje Srba«. Zach je na tom mjestu pisao o »razkomadanju Južnih Slavena«.¹⁸ Valentić primjećuje da Garašanin, nakon što je ispustio poglavlje o Hrvatskoj, nije na drugom mjestu ništa rekao o odnosima Srbije i Hrvatske, a da je bez Hrvatske »nemoguće zamisliti bilo kakvu južnoslavensku koncepciju« (137). Zbog toga odbija tumačenja da je Garašanin poglavlje o Hrvatskoj ispustio iz praktičnih razloga i u tom Garašaninovom potezu vidi neslaganje sa Zachovim shvaćanjima, zbog čega to poglavlje nije mogao podvrgnuti svojim koncepcijama kao što je to učinio s ostalima. Na temelju svega Valentić je zaključio da Garašanin, za razliku od Zacha, ne misli na stvaranje južnoslavenske države, da djelatnost Srbije ograničava na Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i sjevernu Albaniju, da teži stvaranju »Velike Srbije« i da je prema tome njegova koncepcija velikosrpska.

V. Vučković se još jednom vratio na problem »Načertanija« u svom: Prilogu proučavanju postanka »Načertanija« (1844) i »Osnovnih misli« (1847), Jugoslovenska revija za međunarodno pravo VIII, 1961, 49—79. Tu je iznio nove dokaze za tvrdnje koje je iznosio u svojim prethodnim radovima. Autor ističe da je ideja o stvaranju nezavisne države Južnih Slavena u trećem i četvrtom desetljeću XIX st. »bila u vazduhu«, te da su savjeti A. Czartoryskog morali I. Garašaninu izgledati »kao ponavljanje opštih mesta« (51). Dalje Vučković nastoji dokazati da su u samoj izradi Zachovog »Plana« sudjelovali Garašanin i Gajev pouzdanik S. Car (podaci o Carevu sudjelovanju su pouzdani), a zatim drugi ljudi koji su bili u službi srbijanske vlade, kao Toma Kovačević, Stefan Herkalović i Atanasije Nikolić. Vučkovićeva domišljanja da su ti ljudi davali Zachu podatke koje je kasnije unio u svoj »Plan« mogu biti i tačna, ali ona ne mogu dokazati ono što bi Vučković htio. Zach je naprosto morao doći do podataka o Srbiji, njenoj historiji, prilikama i odnosima među narodima slavenskog juga, vodećim idejama političkog života i dr., ali je on sve te podatke podvrgao koncepciji prisutnoj u »Conseils...« Czartoryskog i dokumentima koje je sam izradio još prije polaska u Srbiju.¹⁹ Na-

¹⁸ Valentić, n. dj., 133, 134; usp. Stranjaković, Kako je postalo..., 75, 79, 87.

¹⁹ R. Perović, Oko »Načertanija«..., bilj. 29 i V. Žáček, Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova »Načertanija« (1844), HZ XVI, 1963, 42 s pravom smatraju da je Zach morao potražiti u Srbiji konkretne podatke o lokalnim prilikama.

suprot tome Vučković je Zacha prikazao kao potpuno potčinjenog Garašaninu i ustvrdio da je Garašanin »bio u mogućnosti ne samo da zamoli Zacha da nešto uradi, nego da to od njega zahteva« (53). Vučković to izjavljuje na temelju indicija koje pokazuju da se Zach »svakako našao u novčanoj oskudici ubrzo po dolasku u Beograd« (53), te je morao stupiti u službu srbijanske vlade za koju je izvršavao i druge zadatke (prevodio s njemačkog i francuskog, slao engleskim i francuskim novinarima materijale za članke kojima su oni pripremali evropsku javnost za rješenje istočnog pitanja na način koji bi najbolje odgovarao Srbiji i dr.). Ovdje je Vučković izgubio iz vida činjenicu da i najraniji podatak koji navodi, i to onaj o vjerojatnoj novčanoj oskudici, datira iz vremena poslije Zachova izvještaja od 12. I 1844. u kojem govori da ga je Garašanin angažirao da napiše »Plan«. Najzad, Vučković nastoji još jednom dokazati da je južnoslavenska ideja postojala u Srbiji prije Zachova dolaska. To dokazuje prije svega planom općeg ustanka u zemljama pod turskom vlašću koji su ustavobranitelji sastavili, navodno, u suradnji s bosanskim franjevcima i krugom iliraca oko Gaja kada su htjeli osigurati svoju vlast i za slučaj da ponovni izbor kneza Aleksandra Karađorđevića u lipnju 1843. ne uspije. Međutim, sve tvrdnje o suradnji s drugim južnoslavenskim narodima, o južnoslavenskom karakteru tog plana i dr. zasnivaju se na nedokazanim pretpostavkama i kombinacijama.

R. Perović je svojom raspravom: Oko »Načertanija« iz 1844 godine, Isto-rijski glasnik, 1963, 1, 71—94, odgovorio na predzadnji Vučkovićev članak. Posljednjim Vučkovićevim člankom nije se pozabavio ni tada ni kasnije, a isto tako ni Valentićevim, premda je najavio da će to učiniti. Obarajući se na Vučkovićev stav da je »Načertanije« plod razvoja jugoslavenske ideje i da je taj dokument u cijelosti autohtono srpski, tj. da nije nastao kao rezultat utjecaja poljske emigracije, Perović sve te probleme promatra kompleksno kroz društveni razvoj Srbije u prvoj polovici XIX st. Tridesete godine XIX st. — smatra on — prelomne su u društvenom razvoju Srbije, one označavaju »novu, višu etapu u razvoju buržoaskih odnosa u srpskom narodu«, te tako nastaje »podloga i novih ideoloških i političkih orijentacija« (76). Nakon ha-tišerifa iz 1830. odnosno 1833. god., odredaba kojima se ukidaju feudalni odnosi, garantira sloboda trgovine i nepovredivost privatnog vlasništva, na-staje nov tip trgovačke buržoazije kojoj je Milošev režim (u kojem još postoje ostaci turskog feudalizma) postao prepreka u kretanju prema »savremenim, buržoaskim oblicima državnog i društvenog života« (77). Odras ovih društve-nih suprotnosti je ustavobraniteljski pokret. Ustavobranitelji su provodioci tendencija novih društvenih snaga. Ove traže oslonac kod onih vanjskih snaga koje će ih poduprijeti iz vlastitog interesa i tako dolazi do promjene vanjske politike Srbije — do oslonca na zapadne sile i poljsku emigraciju. Proces te preorijentacije Perović je ilustrirao izvodima iz dnevnika M. Czaykowskog, glavnoga poljskog agenta za evropski jugoistok sa sjedištem u Carigradu, koji se odnose na vrijeme od njegovih prvih dodira s vođama ustavobranitelja 1841. god. za njihova boravka (u toku progonstva) u Carigradu, do učvršćenja vlasti ustavobranitelja u Srbiji nakon ponovljenog izbora kneza Aleksandra Karađorđevića u lipnju 1843. Suprotstavljajući se Vučkovićevim tvrdnjama, Perović je dokazao da su ideje Zachova »Plana«, kako o vanjskopolitičkoj orijentaciji

Srbije tako o pretvaranju Srbije u centar okupljanja Južnih Slavena, organski dio koncepcije poljske emigracije i da je Zach u osnovi ove ideje oblikovao prije dolaska u Srbiju. Nasuprot »Conseils...« Czartoryskog, Zachov »Plan« je konkretna razrada u njemu iznesenih ideja, prijedlog akcija Kneževine Srbije u cilju okupljanja južnoslavenskih naroda, stvaranja velike južnoslavenske države, što bi, kao jedan od mogućih načina rješenja istočnog pitanja, najviše pridonijelo obnovi poljske države. Zach je u Srbiji došao jedino do konkretnih podataka koje je uklopio u »Plan«, kao npr. o tradiciji obnove Dušanova carstva. Perović smatra da Garašanin, »zbog nedostatka političke kulture i opšte teoretske podloge [...], u to rano doba svog državničkog početništva« (88), nije mogao biti čak ni inspirator »Plana« i da je zbog toga prepisao u »Načertanije« njegov najveći dio. Garašaninove ispravke i ispuštanja Perović sada ocjenjuje drugačije nego prije i smatra ih »dalekosežnim«. Ne spominjući ni taj put da se pod »manjim retušima« radi o mijenjanju naziva »južnoslavenski« u »srpski«, Perović ipak konstatira da je izostavljanje poglavlja o Hrvatima, Česima i Slovaca i o unutrašnjoj politici — zbog toga što ona »ulaze u organsko tkivo Zahove zamisli« — dovelo do razlike između južnoslavenske koncepcije »Plana« i »Garašaninove srpske koncepcije, nacionalno-oslobodilačke u svojoj suštini, sa izvesnim velikosrpskim primesama« (89). Tim intervencijama u Zachov tekst Garašanin je »oduzeo osnovni sadržaj poljskoj koncepciji, [...] prilagodivši je tadašnjim neposrednim interesima i potencijalnim mogućnostima srpske države i srpske buržoazije« (89).

»Društveno-političku uslovljenost« prihvaćanja ideje »Plana« o potrebi proširenja Srbije od strane ustavobranitelja kao predstavnika, za Srbiju tada tipske, trgovačke buržoazije Perović vidi u tome što je ona, koja je nastala u uvjetima nacionalno-oslobodilačke borbe, »nužno nosila u sebi, radi sopstvene afirmacije kao vladajuće klase, elemente ekonomskog i političkog ekspanzionizma [...], organski isprepletenog s nacionalno-oslobodilačkim tendencijama« (91). S druge strane — smatra Perović — i »prodor nacionalne ideje u srpsko društvo, sa svojim, istovremeno oslobodilačko-ekspanzionističkim stremljenjima« (93), također je pripremio teren za prihvaćanje ideja Czartoryskog i Zacha. Ta su se stremljenja »formalno podudarala« s poljskom idejom o stvaranju južnoslavenske države, ali je ona, »po istoriskoj nužnosti koja je tada isključivala svako drugo rešenje«, u »Načertaniju« bila »posrbljena« (93). Značenje poljskog doprinosa, koji se pojavio u podesnom trenutku, Perović vidi zbog toga prvenstveno u posrednom utjecaju na »uobličavanje neizgrađene domaće političke ideologije, odn. srpske državne misli u njenom tada još uvek začetom stadiumu« (94). Ne mogu se sasvim odbaciti Perovićeve pretpostavke — premda ih je teško dokazati — da nije samo Garašanin sudjelovao u izradi »Načertanija«, već da je Garašanin sa Zachom razgovarao u ime svih ustavobraniteljskih vođa, da su se oni svi o Zachovu »Planu« međusobno konzultirali i da je tako važan dokument kao što je plan vanjske i nacionalne politike morao biti plod njihova zajedničkog rada. S tim u vezi Perović tvrdi da Garašanin nije autor »Načertanija« i inzistira da se njegovo ime više ne veže uz taj dokument koji bi, po njemu, trebalo nazivati »Načertanijem iz 1844«. No, izvori kojima danas raspolažemo ne mogu potvrditi ovu pretpostavku.

R. Perović je kompleksnije od svih autora sagledao odnos unutrašnjih i vanjskih faktora koji su uvjetovali postanak »Načertanija« upravo u takvom obliku kakav je ono dobilo. Uza sve to, njegova ocjena koncepcije »Načertanija« kao srpske, s ogradom o »izvesnim velikosrpskim primesama«, nije na mjestu. Cilj kojem je »Načertanije« težilo bilo je doista stvaranje srpske države i po tom je ono imalo srpsku koncepciju, ali objektivno gledajući (a elemente takvog gledišta nalazimo kod V. Čubrilovića) stvaranje posebnih nacionalno homogenih država na slavenskom jugu, napose ako se radi o Srbima i Hrvatima, nije bilo moguće. Nacionalno ujedinjenje Srba, a isto tako i Hrvata, bilo je moguće jedino u okviru zajedničke države. Upravo zbog toga moramo stvaranje srpske države u okvirima koje je zacrtao Garašanin ocijeniti kao, po karakteru, velikosrpsko. Isto je i s nacionalnom koncepcijom I. Garašanina, koji napr. smatra da su Bosna i Hercegovina po nacionalnom sastavu isključivo srpske zemlje, a što R. Perović prešućuje.

Češki historičar V. Žáček je svojom raspravom: Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova »Načertanija« (1844), Historijski zbornik XVI, 1963, 35—56, nastojao ispuniti praznine u poznavanju procesa koji je doveo do postanka »Plana« i preko njega »Načertanija«, te o udjelu pripadnika pojedinih slavenskih naroda, prije svega Poljaka i Čeha, u njihovom uobličavanju. Rasprava je rađena na osnovu velikim dijelom neobjelodanjene građe iz porodičnog arhiva Czartoryskih (osim nešto kod Batowskog i Handelsmana), prije svega izvještaja koje je F. Zach slao Czartoryskom preko M. Czaykowskog (autor izvještaje često citira i u bilješci donosi citirana mjesta u francuskom originalu). Analizirajući »Conseils...« Czartoryskog upućene srbijanskoj vladi, Žáček zaključuje da je »slavenski dio vanjskopolitičkog programa, koji je Czartoryski preporučivao srpskom ustavobraniteljskom režimu bio [...] općenit, okvirni i nije ulazio u pojedinosti« (37), prepuštajući njihovu razradu srbijanskim političarima. Međutim konstatira da kod srbijanskih političara i šire javnosti nije postojao »neki osobito širok interes za slavenske narode« i da je taj interes pokušao razviti Czartoryski preko svojih agenata Czaykowskog u Carigradu, te Lenoira-Zwierkowskog i zatim (od kraja listopada 1843.) F. Zacha u Beogradu. Prelazeći na Zachovu ulogu, V. Žáček prati proces njegova primanja u službu poljske emigracije (Zach se približio poljskoj emigraciji jer je očekivao da će rješenjem poljskog pitanja doći i do oslobođenja Čeha i Slovaka). Osvrće se na njegov »Rapport...« iz travnja 1843. god. po kojem je Zach primljen u službu poljske emigracije i navodi glavne misli koje će se kasnije provlačiti kroz spise proizišle iz Zachova pera: potrebu stvaranja samostalne slavenske države na ruševinama Turskog carstva i isticanje Srbije kao jezgre oko koje treba da se okupe ostali Južni Slaveni. Iz dokumenta »Comment j'entends ma mission dans les pays slaves de la Turquie« koji je Zach napisao u kolovozu 1843, prije nego što je otišao u Srbiju kao poljski diplomatski agent, autor iznosi one misli koje se odnose na potrebu slavenske i južnoslavenske politike Srbije. Zach tu upozorava na zajedničke interese Zapadnih i Južnih Slavena protiv Austrije i Rusije, na potrebu ujedinjavanja svih južnoslavenskih pokrajina u Turskoj pod vodstvom Srbije i stvaranja saveza između Srbije i Južnih Slavena u Habsburškoj monarhiji. Ove misli Žáček ocjenjuje kao »membra disiecta za pitanje o jasnom formuli-

ranju slavenske politike srpske vlade» (42), smatrajući s pravom da je za izradu »suvislog programa« bilo potrebno da Zach upozna prilike u Srbiji i ostalim južnoslavenskim zemljama, stavove glavnih predstavnika ustavobraniteljskog režima prema južnoslavenskom pitanju, odnose Srbije prema okolnim narodima i sl.

Već je prvi Zachov izvještaj koji Žáček spominje (odlomak iz izvještaja od 8. XII 1843.) važan, jer u njemu Zach iz konkretnog iskustva, iz dodira prije svega s Garašaninom, ocjenjuje da je slavenska (prema tome i južnoslavenska) politika Czartoryskog »nova za Srbiju« (42), što demantira osnovne postavke V. Vučkovića. U izvještaju od 12. I 1844. Zach piše da su njegovi razgovori s Garašaninom o politici koju Srbija treba da vodi prema Slavenima u Turskoj i Austriji urodili plodom te ga je Garašanin angažirao da sastavi »plan o načinu djelovanja na Slavene« (43). Taj pasus (njime su se prije koristili V. Vučković, Učešće Hrvata..., 48, i prema njemu R. Perović, Oko »Načertanija«..., 84) autor smatra jasnim dokazom za tri činjenice o postanku kasnijeg »Načertanija«: »da je ova ideja bila Garašaninu imputirana Zachovim ustrajnim uvjeravanjem«, da je Zacha nedugo prije 12. I 1844. Garašanin pozvao da mu svoje prijedloge preda napismeno i »da je Garašanin odlučio Zachove nazore konfrontirati s pogledima svojih prijatelja (rekao je Zachu da je zamolio neke svoje prijatelje da i oni sastave takav plan; N. S.), jer je kako se po svemu čini, imao dojam da će Zachov plan biti odviše širok, suviše općenito slavenski, dok se on sam kretao u usko srpskim mislima i, u najboljem slučaju, u granicama Turskog carstva« (43). Zatim se napose zadržava na izvještajima koji govore o Zachovim dodirima s krugom iliraca oko Lj. Gaja, s Pavlom Čavlovićem, Albertom Nugentom, Stjepanom Carem i sa samim Gajem (u prilogu na str. 55, 56 donosi u francuskom originalu odlomak Zachova izvještaja iz siječnja 1844. sa sadržajem političkog pisma upućenog Gaju). Prema navodima iz izvještaja od 24. II 1844. (jedan dio prenio je Batowski, a preko njega se njime koristio V. Vučković, Učešće Hrvata..., 49) V. Žáček je zaključio da je poglavlje »Plana« o Hrvatskoj rađeno sa znanjem i u dogovoru s ovim krugom iliraca, pri čemu je posrednik između njega i Gaja bio Gajev pouzdanik S. Car. Sudbinu »Plana« (koji je, za razliku od ranijih dokumenata poljskog porijekla, inzistirao na uključenju Južnih Slavena Habsburške monarhije u plan ujedinjenja), nakon što je dovršen i potkraj svibnja predan Garašaninu, Žáček zbog nedostatka dokumenata nije mogao pratiti, ali smatra da su s njime bili upoznati Garašaninovi suradnici u vladi. Autor ocjenjuje da je njegov »sveslavenski okvir bio s pravom podvrgnut kritici jer nije odgovarao ograničenim mogućnostima srpske kneževine, kojoj se preporučala teritorijalno skromnija politika — samo unutar granica Turskog carstva« (49). Ipak drži da su njime posredno, udjelom u postanku »Načertanija«, F. Zach i konzervativni krugovi poljske emigracije, jače nego bilo kojom drugom akcijom, utjecali na nacionalni i politički život jugoslavenskih naroda, prije svega Srba.

Prof. J. Šidak se u više navrata dodirnuo »Načertanija«, ocijenivši ga kao velikosrpski program koji je nastao na temelju Zachova »Plana« prilagođenog mogućnostima Srbije i zbog toga suženog na teritorij pod turskom vlašću. To je učinio u prilogima: J. Šidak, Czartoryski i Hrvati, Hrvatska enciklopedija

IV, Zagreb 1942, 174; *isti*, L'Hôtel Lambert et les Croates, Annales de l'Institut français de Zagreb VI—VII, 1942—1943, (7; doštampano 1947); *isti*, Poljska revolucionarna propaganda u Hrvatskoj prije stotinu godina, Hrvatsko kolo I, 1948, 3 (542, 543); F. Zwitter, Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. S sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova, Ljubljana 1962 (68); J. Šidak, Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji I, Historijski pregled IX, 1963, 2 (110); *isti*, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914, Naše teme IX, 1965, 8—9 (1298); *isti*, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvoga svjetskog rata, Encyclopedia moderna, 1967, 3—4 (10).

Najnoviji prilog o problemu »Načertanija« dao je američki historičar jugoslavenskog porijekla *Charles Jelavich*. To je predavanje »Garašanins Načertanije und das grossererbische Programm«, održano 1967. god. u Südost-Institutu u Münchenu (Südostforschungen XXVII, 1968, 131—147). Jelavich je ukratko na temelju literature objasnio postanak »Načertanija«, a zatim iznio njegov sadržaj i problematiku služeći se objelodanjenim tekstovima »Načertanija« i Zachovog »Plana«. Završavajući ovu trijezno pisanu raspravu (izuzevši izvjesnu aktuelno-političku notu koju joj je dao na početku) Jelavich je zaključio da je koncepcija »Načertanija« velikosrpska, a smještajući je u idejne okvire Evrope XIX st. izjednačio je po značaju sa sličnim idejama kao što su velikobugarska, velikohrvatska, velikomađarska, velikopoljska i dr.

Rezultati dosadašnjih historijskih istraživanja pokazali su (da sažmemo ono najbitnije) da je »Načertanije« nastalo pod utjecajem poljske emigracije, da je ono gotovo doslovan prijepis Zachovog »Plana«, da su razlike u koncepciji predloška i prijepisa (prouzrokovane ispuštanjem ili količinski malim izmjenama) ipak velike, te se Garašinin može smatrati tvorcem »Načertanija« i da je prihvatanje Zachovog »Plana« i njegove verzije u obliku »Načertanija« bilo uvjetovano unutrašnjim društvenim razvojem Srbije. Znanstveno fundirani dokazi pokazuju da je nacionalna koncepcija i koncepcija ujedinjenja u Garašininovu »Načertaniju« velikosrpska.

Ukoliko se u »Načertaniju« radi o velikosrpsstvu kao nacionalnoj koncepciji, potrebno je, radi naučne istine i stavljanja tog dokumenta u relacije njegova vremena i prostora, primijetiti da u 40-im godinama nacije na slavenskom jugu nisu još bile u potpunosti konstituirane, da još nisu bili jasni ni principi njihova formiranja ni obrisi njihovih granica. Shvaćanja evropskog romantizma o jeziku kao glavnom obilježju nacije, u vrijeme dok su na našem terenu književni jezici bili još uvijek u procesu uobličavanja, pružile su različitim slavističkim školama slobodu u više manje proizvoljnom kombiniranju. Ono je išlo od tvrdnje da postoji jedan slavenski jezik i narod s četiri narječja — ruski, poljski, češki i »ilirski« (J. Kollár), što je (između ostalog) utjecalo na postanak Gajeve ideje o jednom, »ilirskom« književnom jeziku na bazi štokavštine i jednoj, »ilirskoj« naciji koja obuhvaća sve Južne Slavene (uz priznavanje posebne slovenske, hrvatske i srpske individualnosti) — do tvrdnje da se nacije na slavenskom jugu dijele prema narječjima. Pod utjecajem posljednje nastala je ideja V. S. Karadžića (kod Slovenaca ju je prihvatao J. Kopitar) da su svi štokavci Srbi, a svi kajkavci Slovenci. Tek kasniji razvoj je pokazao da su te ideje zanemarile povijesni proces formiranja nacija na našem

terenu, po kojem se, napr., hrvatska nacija formirala prevladavajući rascjepkanost u tri narječja.

Možemo, dakle, razumjeti da je Garašanin, zastupajući određene interese i odražavajući određeni stupanj razvoja Srbije, ograničio plan državne politike Srbije (kao što pišu V. Čubrilo i M. Popović) na srpski narod shvaćajući njegov opseg onako kako su ga shvaćali Vuk S. Karadžić i sve što je u ono vrijeme u Srbiji politički mislilo. S druge strane, neophodno je napomenuti, kako bi slika I. Garašanina bila potpuna, da je Garašanin ustrajao u ovakvim svojim nazorima i onda kada se (kod F. Zacha i preko njega kod iliraca) upoznao sa shvaćanjima koja su se u većoj mjeri podudarala s historijskim razvitkom nacije na slavenskom jugu.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXI—XXII

1968—69

Redakcioni odbor

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB